

Л. М. Немець, О. В. Яковчук, М. Ю. Височин,
Ю. І. Кандиба, Л. В. Ключко

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ЕКСПЕДИЦІЇ У НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИЦЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОГО РЕГІОНУ)

Постановка проблеми. XXI століття – це ера інформаційних технологій, епоха нового світосприйняття, інтенсифікації глобалізаційних процесів. Об'єктивні тенденції розвитку сучасної вищої освіти обумовлюють появу нових вимог до її якості, відповідності світовим стандартам, адекватності соціальним потребам. Суспільна географія в сучасній системі наук займає особливе місце завдяки своїй комплексності та інтегративності, методам дослідження, яких так бракує іншим наукам. В аспекті зазначеного постають зовсім нові вимоги до підготовки спеціалістів у галузі наук про Землю і суспільство, формування у них відповідних знань і світогляду про єдність усіх процесів, що відбуваються на планеті. Майбутні фахівці соціо-економіко-географи повинні мати практичний досвід вирішення соціальних проблем, оптимального розміщення та планування соціальної сфери певного регіону, міста, села тощо. Одним з ефективних напрямків такої підготовки є проведення комплексних наукових досліджень у вигляді наукових студентських експедицій.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 2005 році на кафедрі соціально-економічної географії і регіонознавства геолого-географічного Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна було започатковано *комплексну навчально-дослідницьку студентську експедицію*. Актуальність цієї ініціативи полягала саме у зміні соціального замовлення на підготовку фахівців у галузі регіонального розвитку, зміні вимог до їх умінь і навичок. Разом з тим, експедиція розглядається як одна з форм організації практики, становлення молодих науковців, започаткування їх наукових пошуків. Вона орієнтована на всебічний розвиток суспільної географії як науки, отримання реального практичного досвіду, заохочення студентів до творчої науково-дослідницької роботи.

Науково-теоретична складова експедиції ґрунтується на дослідженні регіону на мікрорегіональному рівні (адміністративний район) як складної територіальної соціально-економічної системи, ключовим поняттям якої є її територіальна (геопросторова) організація. *Навчально-практична* складова полягає у тому, що студенти вивчають досліджувані явища і процеси безпосередньо і конкретно у реальній обстановці, в реальному часі, застосовуючи, крім інтелектуально-інформаційного, сприйняття чуттєво-емоційне. *Навчально-методична* складова полягає у застосуванні структурно-програмного підходу до вивчення досліджуваної території. Експедиція має конкретну організаційно-управлінську і виконавчу структуру і проводиться згідно обґрунтованої, чітко спланованої у просторово-часовому аспекті програми діяльності.

Перша експедиція була присвячена 200-річчю Харківського

національного університету імені В.Н. Каразіна і проводилася геолого-географічним факультетом спільно з колегами із Львівського національного університету імені Івана Франка. Участь в експедиції брали також студенти історичного, філологічного та соціологічного факультетів ХНУ імені В.Н. Каразіна. Адже стояло завдання провести міждисциплінарне дослідження вибраного регіону. Крім того, до організації експедиції залучались органи державної влади. Сьогодні вже проведено три таких експедиції – у Валківському, Богодухівському та Дергачівському районах Харківської області. Позитивний досвід проведення започаткованих експедицій дозволяє зробити певні узагальнюючі висновки. Отже, детально розглянемо ті навчально-дослідницькі напрямки діяльності експедиції, які найбільш доцільно використовувались.

Важливим для географів є те, що будь-яка територія починає досліджуватися позиційно, тобто аналізується та оцінюється з точки зору її *географічного положення*. Зокрема, вивчаються особливості фізико-географічного та економіко-географічного положення території, визначається її конфігурація та особливості впливу на господарську діяльність, визначається географічний центр території. Основна частина вивчення досліджуваної території включає чотири головні напрямки: природно-ландшафтний, демографічний, економічний та соціальний. Розглянемо кожен із них детальніше.

Природно-ландшафтний напрям включає природно-ресурсний потенціал, екологічну ситуацію, природно-заповідний фонд та екологічну мережу. Комплексно досліджується та оцінюється з точки зору можливостей його економічного використання загальний *природно-ресурсний потенціал* району, а саме: геолого-тектонічні умови, корисні копалини, геоморфологія і рельєф, кліматичні ресурси, водні ресурси, земельні ресурси і ґрунти, лісові ресурси, біологічні ресурси (окремо від лісових). Дається інтегральна оцінка природно-ресурсного потенціалу (за існуючими методиками), визначається рівень забезпеченості району власними природними ресурсами і залежності від природних ресурсів інших територій. Окреслюються напрямки оптимізації використання природно-ресурсного потенціалу району.

Аналізуючи *екологічну ситуацію*, досліджуються особливості і наслідки взаємовідносин у системі „населення – виробництво – природа” району. Визначаються як позитивні, так і негативні риси даної взаємодії. Досліджуються проблеми забруднення повітря, погіршення якості водних і земельних ресурсів, зміни біорізноманіття, визначаються причини їх виникнення та визначаються шляхи вирішення. Особлива увага звертається на виникнення й повторюваність несприятливих природних явищ і процесів, а також надзвичайних ситуацій природного, антропогенного і техногенного характеру.

Виявляють зони, що підлягають особливій охороні (заповідники, національні парки, заказники, пам'ятники природи, унікальні урочища тощо), перспективи їх рекреаційного використання. Визначаються і комплексно досліджуються елементи державної екологічної мережі; визначається структура екологічного каркасу стійкості ландшафтно-

природних систем території району (екологічні точки, осі, вузли та коридори).

При аналізі *демографічної ситуації* звертається увага на зміну чисельності населення району за певні часові проміжки, починаючи з моменту проведення перших переписів населення на даній території. Оптимальний часовий відрізок, в якому потрібно проаналізувати динаміку складає 10 років, а для періоду незалежності України – 12 років (між переписами 1989 і 2001 років) та за наступні роки, з показом тенденцій і складання прогнозу (методика переміщення віку тощо). Важливо також враховувати всі зміни, які мали місце в адміністративно-територіальному поділі (зміна меж району, сільських і селищних рад тощо). Динаміка кількості населення проводиться за трьома напрямками: район в цілому, міські поселення, сільські поселення. Досліджується демографічна ситуація в районі за показниками народжуваності, смертності, природного приросту, статеві-вікової структури, сімейного складу, а також просторово-часова динаміка даних характеристик. Акцентується увага на негативних явищах і тенденціях, що мають місце на певних територіях, виявляються причини, прогнозуються їх наслідки.

Досліджується *національний і мовний склад населення*, його зміна у часі і по території, особливості проживання й діяльності національних меншин, найбільш поширена мова (мови), використання діалекту, специфічні національно-регіональні традиції та звичаї. Досліджується релігійно-конфесійний склад населення району, територіальна організація культових споруд, їх належність до певних конфесій та відвідуваність прихожанами. Виявляються регіонально-етнографічні особливості населення, характеризуються цікаві народні традиції, звичаї та відмінності в побуті, а також перспективи використання в туристично-рекреаційній діяльності, створення музеїв народної творчості та побуту тощо. Одним з інноваційних напрямків дослідження у сучасній соціальній географії є *електоральна активність* і електоральні уподобання населення, що показують загальний рівень політичної активності й свідомості населення району.

Досліджується *система розселення* населення, просторово-часова динаміка розвитку населених пунктів району, визначаються особливості процесу урбанізації, забудови і інфраструктурної організації території населених пунктів. Складається список усіх населених пунктів району, де зазначається їх статус, адміністративне підпорядкування, чисельність населення, функції тощо. Проводиться групування за кількістю населення та функціональним навантаженням. Досліджуються негативні й позитивні тенденції, а також перспективи подальшого соціально-економічного розвитку населених пунктів району. Досліджуються міграційні процеси, кількість прибулих і вибулих у зрізі сіл, селищ, міст, району, області, України, за кордон та із-за кордону, сальдо міграції, потоки й напрямки міграцій, а також просторово-часова динаміка даних процесів. Аналізуються види міграцій за різними класифікаційними формами, особливо трудова міграція, міграція по лінії село-місто, сезонні міграції тощо, визначаються перспективи міграційного приросту району тощо.

Досліджується склад *трудових ресурсів*, особливості їх формування, освітньо-кваліфікаційний рівень населення, забезпеченість галузей господарства кадрами. Аналізується діяльність районного центру зайнятості, кон'юнктура районного ринку праці, його співвідношення з іншими районами і регіоном в цілому. Визначаються перспективи раціонального використання трудових ресурсів. Як специфічний напрямок, досліджується рівень *злочинності* у районі і його подальший вплив на демографічні, соціальні, економічні особливості і проблеми району.

В аспекті *економічної характеристики* досліджується енергетика, промисловість, промисловість, сільське господарство, транспортна система. Досліджуються об'єкти енергетичного комплексу – наявні електростанції, підстанції, лінії електропередачі, причини і особливості їх територіального розміщення та характер впливу на навколишнє середовище. Вивчаються також наявні та потенціальні об'єкти нетрадиційної електроенергетики, зокрема використання сонячної, вітрової, річкової, геотермальної. Характеризуються перспективи розміщення нових об'єктів і використання наявних, визначаються переваги використання певних видів енергії.

Досліджуються всі наявні в районі об'єкти добувної, важкої, легкої, харчової *промисловості* за такими напрямками: історія заснування і фактори розміщення, районна і міжрайонна спеціалізація, особливості технологічного процесу, ресурсна база й виробничі зв'язки, основні засоби виробництва, ступінь освоєння виробничих потужностей, інноваційно-інвестиційні процеси, кадрове забезпечення і кваліфікаційний рівень робітників, основні економічні показники підприємства у динаміці та на перспективу, вплив на навколишнє середовище та особливості природоохоронної політики на підприємстві. Розглядається загальний рівень розвитку промисловості району, його спеціалізація і значення на обласному рівні. Пропонуються перспективи розвитку існуючих і нових промислових виробництв, потенціальні точки росту і приваблення інвестицій. Досліджується динаміка, стан і рівень розвитку *сільського господарства* району, його спеціалізація, характеристика головних галузей та основні тенденції і напрямки перспективного розвитку. Визначаються проблеми, негативні тенденції, пропонуються обґрунтовані шляхи їх подолання. Вивчається система землекористування, якісна та структурна характеристика господарського використання земельного фонду різних категорій, структура і динаміка посівних площ та інших сільськогосподарських угідь. Аналізуються наявні сільськогосподарські підприємства, їхній статус, форми організації діяльності, міжгалузеві та міжгосподарські зв'язки на локальному та регіональному рівні, створення великих спеціалізованих господарств і агропромислових об'єднань з виробництва, переробки, зберігання, реалізації готової продукції. Характеризуються наявні інноваційні форми ведення сільського господарства, пропонуються нові. Особлива увага при економіко-географічному дослідженні сільськогосподарських підприємств приділяється виявленню взаємозв'язків між природним середовищем

та формами і методами ведення сільськогосподарського виробництва, а також особливостям транспортної і соціальної інфраструктури та матеріально-технічного забезпечення. Спеціальним напрямком є дослідження фермерського сільського господарства, характеризуються загальні тенденції його розвитку, ефективність та рентабельність у порівнянні з іншими господарствами району, визначаються проблеми функціонування та шляхи їх вирішення. Пропонуються перспективи розвитку сільського господарства району, особливо нових форм господарювання, а також обґрунтовуються інвестиційно привабливі об'єкти.

Досліджується *транспортна система*, її територіальна організація, кількісні абсолютні (загальна протяжність) та відносні (густота на км², забезпеченість на 1 км², на 1 жит.) характеристики, а також якісні характеристики (статус, стан, доступність, покриття) автомобільних та залізничних шляхів сполучення, водних шляхів і трубопровідних комунікацій, їх зв'язок з транспортними системами інших районів, роль і місце в обласній транспортній системі. Визначаються негативні риси якісного стану транспортних шляхів, визначаються проблемні ділянки, формуються пропозиції щодо перспектив використання. Досліджується система організації, функціонування вантажних і пасажирських перевезень, існуючі регулярні перевезення, рейсові маршрути, їх кількісні (регулярність, інтервал руху, об'єм потоків) і якісні (рівень обслуговування, напрямки потоків, доступність транспортних послуг характеристики на районному, міжрайонному, обласному, міжобласному, міжнародному рівнях. Характеризуються основні транспортні центри й вузли, пропонуються шляхи оптимізації транспортних перевезень, перспективи формування нових пасажирських маршрутів тощо.

Важливим є *соціальний напрямок* експедиційних досліджень. Особливістю дослідження *сфери обслуговування* населення є диференційованість підприємств даної галузі за відомчою підлеглістю та формами власності, напрямками і видами діяльності, внаслідок чого утруднюється збір повноцінної інформації, розробка аналітичних характеристик. Ефективним являється підхід, за якого сфера послуг вивчається у двох ракурсах: зовнішньому (з точки зору населення, яке отримує і споживає послуги), внутрішньому (виявлення територіальних систем закладів сфери обслуговування). Доцільним є використання соціологічних методів дослідження, наприклад опитування або анкетування. Кінцевим результатом дослідження є визначення типів та інтегрального рівня обслуговування населення. Сферу обслуговування населення району студенти досліджують за наступними напрямками: спеціалізація і специфіка діяльності, вид і структура послуг, особливості територіального місцезнаходження конкретного підприємства, зони обслуговування, потужність підприємства (основні фонди, кадрове забезпечення), мобільність підприємства і диверсифікованість послуг, доступність (відстань, час) закладів обслуговування, забезпеченість населення послугами (на 1, 1000, 1000 жителів) та частота відвідування, перспективи розвитку тощо.

Сфера внутрішньої *торгівлі* вивчається як у якості специфічного різновиду сфери обслуговування населення, так і в якості самостійної

галузі невиробничої сфери економіки району. Досліджується система територіальної та управлінської організації закладів торгової діяльності (магазини, ринки, бази), їх статус, форми роботи, відомча підлеглість, товарна спеціалізація, особливості динаміки, стану й перспектив розвитку. Визначається забезпеченість населення торговими послугами, доступність населенню товарів різних товарних і продуктових груп. Обчислюється загальний роздрібний товарооборот району, розраховуються відносні функціональні показники діяльності сфери торгівлі району. Характеризуються перспективи розвитку сфери внутрішньої торгівлі району.

Досліджується культурно-освітня ланка, система її територіальної організації, зокрема, закладів дошкільного виховання, середньої, середньої спеціальної і вищої (при наявності) освіти, спеціальних освітньо-виховних закладів. Характеризується кількісний та якісний склад осіб, що навчаються, охопленість дітей дошкільного віку дитсадками, а дітей середнього шкільного віку – загальноосвітніми школами. Вивчається забезпеченість закладів освіти вчителями та вихователями, їхній освітньо-кваліфікаційний рівень і рівень соціального забезпечення тощо. Виявляється весь комплекс існуючих освітнянських проблем, визначаються проблемні школи та населені пункти, окреслюються пропозиції щодо покращення діяльності і перспектив подальшого розвитку системи освіти. Досліджується територіальна організація закладів (кінотеатри, театри, клуби, бібліотеки) та колективів культури і мистецтва району. Аналізується також забезпеченість населення фондами закладів культури і мистецтва, відвідуваність цих закладів населенням. Визначається інтегральний рівень культури населення району. Характеризуються проблеми функціонування культурної сфери життя населення та перспективи її подальшого розвитку.

Досліджується система територіальної організації закладів *охорони здоров'я* та інших медичних установ. Досліджується кількісний, якісний (освіта, кваліфікація, спеціальність) склад медичного персоналу, забезпеченість населення лікарями, іншим медичним персоналом, ліжко-місцями та лікарськими послугами взагалі тощо. Визначається рівень захворюваності населення на різні класи і види хвороб, особливо у порівнянні з іншими районами області, регіонами України. Простежується коефіцієнт кореляції стану здоров'я населення у відповідності з якісним станом навколишнього природного середовища, з надзвичайними природними і техногенними ситуаціями. Виявляється весь комплекс проблем забезпечення медичним обслуговуванням населення, характеризуються нові перспективні напрямки організації лікарської справи, наприклад введення інституту сімейного лікаря, організація спеціалізованих виїзних медичних бригад тощо. Визначаються перспективи розвитку системи охорони здоров'я району. Крім того, важливим є дослідження природно-географічних аспектів стану здоров'я населення, особливостей харчування, захворюваності на різні хвороби тощо.

Вивчається і оцінюється *рекреаційний потенціал* території у контексті його економічного використання за двома основними

видами: природно-рекреаційні ресурси (геоморфологічні, гідрографічні, гідрологічні, геологічні, кліматичні, ландшафтні, біологічні тощо), культурно-рекреаційні (історичні, археологічні, літературні, військово-політичні, архітектурні, мистецькі тощо). Характеризуються стан і основні напрямки сучасного й перспективного використання рекреаційного потенціалу району. Визначається територіальна організація закладів і об'єктів туризму і рекреації району, рівень розвитку основних фондів, статус, спеціалізація діяльності, якість обслуговування, кількісний та якісний склад рекреантів та туристів, на основі чого пропонується районування. Характеризуються існуючі та пропонуються нові туристичні об'єкти та маршрути, проводиться їх комплексне суспільно-географічне обґрунтування. Виявляються інвестиційно привабливі об'єкти. Пропонуються перспективи розвитку туристсько-рекреаційного комплексу. Особлива увага приділяється розвитку зеленого туризму на основі певних клімато-географічних особливостей. Пропонуються і характеризуються потенціально нові об'єкти та маршрути, виконується їх розробка.

Висновки. Таким чином, робота студентів за програмою експедиції не лише формує у студентів навички і вміння застосовувати сучасні методи, форми організації та засоби дослідницької діяльності у сфері суспільної географії, а й розвиває здібності з прийняття самостійних рішень під час конкретної роботи в реальних польових і камеральних умовах, виховує потребу систематично поновлювати свої професійні знання, творчо їх застосовувати у конкретній діяльності. Експедиція виступає таким чином специфічною ланкою у забезпеченні безперервності вищої освіти, її проведення вимагає підтримувати достатній рівень теоретичних знань, формує практичні навички, розвиває творчі здібності.

Варто особливо відмітити необхідність оволодіння методами соціального аналізу, соціального прогнозування і моделювання, розширення соціального досвіду і соціально-економічного кругозору студентів-учасників. В результаті спостерігається розвиток вміння мислити комплексними науковими категоріями про особливості оточуючого світу, зокрема розвиток системного сприйняття світу тощо.

Експедиційна форма діяльності виховує вміння сумісної творчої діяльності, творчої дискусії, здатність до ефективних комунікативних взаємодій, виховує необхідну соціальну толерантність, формуючи досвід дотримування загально прийнятих норм поведінки та моралі в міжособистісних та суспільних стосунках, засади колективної праці, а разом з тим - формування світогляду громадянина України, почуття патріотизму та відповідальності молодого покоління за долю України. Безперечним позитивом проведених експедицій є їхня програмна універсальність та методична адаптивність, що обумовлює можливість використання зазначених здобутків в інших географічних умовах, зокрема в різних регіонах України. Все зазначене дозволяє покращити рівень фахової підготовки географів-бакалаврів, а потім спеціалістів і магістрів, забезпечити можливості випускникам стати

більш конкурентоспроможними на ринку праці, внести певний вклад у підвищення рівня регіональних досліджень, що є важливим завданням суспільної географії.

